

ЛИТВИН

Володимир Михайлович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ІСТОРІЯ: «ЄДИНА НАУКА» ЧИ ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИКИ, КРАЙНІМ ВИЯВОМ ЯКОЇ Є ВІЙНА?

Статтю присвячено питанням пов'язування політичних практик з історією, а відповідно, політизації історичних досліджень, переоцінки минулого під кутом зору його бачення політиками, розумінню ними засад державного будівництва, курсу своїх країн у внутрішньому та зовнішньополітичному вимірах. У цьому контексті автор порушує теми історичної суверенізації нових держав, створення для цього додаткових інституцій, які перетворюються на самостійних акторів історичної політики, просуваючи свої концепції минулого з його героями; привертає увагу до розмивання німецького досвіду конструкції загальноєвропейського наративу з «пропрацюванням минулого», усуненням «білих плям» та проговоренням «темних сторінок» під тиском східноєвропейської культури з її «історією двох тоталітаризмів». Аналізуючи практику застосування «законів пам'яті» та історичні наративи РФ і США, історичні дискурси інших країн, зокрема Китаю, автор підводить до висновку, що час, коли світ «хворіє на історію», кидає виклик історичній науці, актуалізує проблему ролі її відповідальності вчених за відтворення знань про минуле, міри їх залученості у світоглядні та ідеологічні конфлікти, війни пам'яті і потребує особливої уваги до змісту сучасних підручників з історії. З огляду на розвиток подій після 24 лютого 2022 р. автор зазначає, що крайнім виявом експлуатації російською владою історії як інструмента політики стала війна проти України.

Ключові слова: державна політика, історична пам'ять, політизація історичних знань, закони пам'яті, історичні наративи, монополізація історичного дискурсу, держави-ревізіоністи, історія як колективний психоаналіз, відповідальність вчених, сучасні підручники з історії.

Розмірковуючи про Велику Французьку революцію, видатний діяч соціал-демократичного руху О. Потресов 1927 р. звернув увагу на те, що «й досі ще, на відстані майже півтора століття, читаючи незліченні дослідження, їй присвячені, відчуваєш у досліднику то прокурора, то адвоката... Й досі ще різноманітні людські симпатії та антипатії заважають поглянути на криваву драму кінця XVIII ст. очима неупередженого вченого»¹. Саме

¹ Потресов А.Н. В плену иллюзий. Мой спор с официальным меньшевизмом. В кн.: Аксельрод П.Б., Мартов Ю.О., Потресов А.Н. *О революции и социализме*. Москва, 2010. С. 621.

його й не вистачає сьогодні в осмисленні всієї вітчизняної та світової історії, тоді як сучасні виклики внутрішнього та зовнішньополітичного характеру вимагають переходу до глибшого розуміння прожитого народом. У його цілісній повноті як результаті всієї історичної спадщини. Без жодних спроб продемонструвати «задушевне бажання з безпечної відстані звести рахунки з минулим, вдарити мертвого лева», сповідуючи принцип, що «будь-який наклеп на переможених сприймається прихильно»². І з розумінням того, що історія виправдання не потребує, так само як і фальшивомонетників від науки або історичного ревізйонізму.

* * *

Ніколи раніше жоден сумлінний дослідник не мав такої можливості звернутися до документів, фактів та достовірних історичних свідчень. Тому відповідальне осмислення історії в усій її повноті має бути не просто наслідком ідеології «пробудження», а природним велінням часу, що дає змогу неупереджено поглянути на всю сукупність подій та фактів. Адже поки що маємо на «виході» історичну пам'ять, яка не замирює та об'єднує, а роз'єднує, ятрить і минулі рани, і привнесені в громадське сприйняття вже нинішніми реаліями.

Критично важливо позбутися не лише зайвої забудькуватості чи надмірного запам'ятовування, вибіркової моральної амнезії, за якою приховується небезпека того, що американський історик Йосеф Хаїм Єрушалмі назвав «терором забування». Як приклад такого забування можна навести випадок, коли генерал Шарль де Голль раптово змінив свою думку і вирішив, що Франція визнає незалежність Алжиру. Розповідають, що, протестуючи, один із його радників вигукнув: «Але було пролито стільки крові!». На що де Голль відповів:

«Ніщо не сохне швидше за кров»³. Можна ще заглибитися в історію — в Нантський едикт, виданий Генріхом IV в 1598 р., який мав покласти край релігійним війнам у Франції. Генріх IV просто заборонив усім своїм підданам, як католикам, так і протестантам, згадувати про це: «...спогади про все, що сталося по той та інший бік з початку березня 1585 р. до нашого коронування і протягом інших попередніх смут, буде згладжено, ніби нічого не сталося»⁴. Принагідно зауважимо, що у повоєнні роки XX ст. запровадження подібних практик історичної амнезії щодо окремих подій та явищ недалекого минулого мало місце в Німеччині, Японії, а також в інших країнах гітлерівської коаліції.

Можливо, деякі події, факти та випадки корисніше було б забути, але в суспільстві прийнято мало не поклонятися необхідності пам'ятати. З огляду на це Девід Ріфф запитує: «Але хіба неможливо уявити, що якби люди у всьому світі витрачали на те, щоб забути, хоча б децицію тієї енергії, яку вони витрачають для того, щоб пам'ятати, ситуація в найгірших місцях нашої планети стала б набагато кращою?»⁵. Однак реальність така, що на це питання немає і, очевидно, не може бути однозначної відповіді, що добре видно на прикладі тієї самої радянської історії. Напевно, мають рацію ті вчені, які вважають, що справжнє її осмислення «стане можливим лише тоді, коли до неї можна буде ставитися лише з суто академічним інтересом, як до далекого минулого»⁶.

Утім, за останні десятиліття опубліковано безліч спогадів, щоденників, записок та інших автобіографічних документів, що свідчать про радянську епоху та містять її оцінки. У них насамперед відображено прожите під впливом історичних подій, особливо таких як сталінський

² Галкина В. История в оправдании не нуждается. В нашем прошлом — не только горечь, жестокость и несправедливость. Но об этом принято умалчивать (интервью с писателем и сценаристом М. Кураевым). *Литературная газета*. 29.12.2021. № 52.

³ Рифф Д. Когда история приносит больше вреда, чем пользы. *ІноSМІ.ru*. 24.02.2020.

⁴ *Хрестоматія по історії середніх віків*. Москва, 1950. Т. 3. С. 173.

⁵ Рифф Д. Когда история приносит больше вреда, чем пользы. *ІноSМІ.ru*. 24.02.2020.

⁶ Кустов М. *Долг СССР в рублях, чеках и дублинках. Тайны войны империи*. Москва: Астрель, 2012.

терор та війна. Після падіння комуністичного режиму багато в чому вони формували настрої нових поколінь, які отримали в такий спосіб доступ до повсякденного радянського буття, ба більше — до історії Радянського Союзу.

Очевидно, що такі праці можна розглядати й оцінювати як пізній продукт інтелектуального та політичного розкріпачення їхніх творців, а разом і як спробу вписати себе в історію. Професор кафедри славістики Каліфорнійського університету Берклі І. Паперно зазначає: «Багато авторів чи публікаторів заявляють про свої інтенції: свідчити про свій час. Пройняті свідомістю історичної значущості свого досвіду та відчуттям кінця, мемуаристи прагнуть і зазначити, що вони пережили, і згадати загиблих, і звинуватити, і покаятися, і донести на інших. Бачимо також і соціальне замовлення на життя знаменитих людей, і непереборне бажання професійного письменника написати про себе самого, і спонукання вченого перетворити власне життя на об'єкт дослідження, і жагу пересічної людини залишити свій друкований слід, все це в нових умовах, коли люди отримали доступ до публічної сфери. ...Такі мемуарно-автобіографічні видання мають на меті зробити індивідуальне життя частиною історії (навіть нещодавнє минуле, вчорашній день історизуються). Більшість (навіть лояльні радянські громадяни) пишуть про катастрофічний досвід — про революцію, сталінський терор, війну, причому ті, хто не помітив терору (а є й такі), поміщають катастрофу в контекст Великої Вітчизняної війни. Головне, що об'єднує ці тексти, — це прагнення зробити опис приватного і, понад те, інтимного життя публічним як історичні свідчення катастрофічного радянського досвіду. У цьому сенсі я вважаю, — підкреслює професор, — ці тексти феноменом «історичної свідомості»... Цей історичний момент — кінець радянської епохи»⁷.

Особливо якщо враховувати ту обставину, що в «ситуації розпаду радянської влади відчуття кінця пов'язувалося і з катастрофами

⁷ Паперно І. *Советская эпоха в мемуарах, дневниках, снах*. Москва: Новое литературное обозрение, 2021. С. 11–12.

минулого, які були розкриті в 1990-ті роки..., і з величезними труднощами теперішнього моменту, і зі страхом перед майбутнім, який часто набував апокаліптичного забарвлення»⁸. Відповідно, потрібно «звернути увагу на ослаблення відчуття сучасності... з огляду на поглинання історичним минулим та апокаліптичний страх перед майбутнім: багато хто з тих, хто взявся за опис пережитого, відчувають вакуум сьогодення»⁹.

Вчені чи не в один голос говорять про те, як важливо уникати політизації історичних знань, перетворення їх на аргументи для нав'язування «правильних» оцінок масовій свідомості. Особливо, мабуть, з тієї причини, що їх активно намагаються насаджувати політики, підміняючи собою професійних учених. Посилаючись нерідко на те, що в історії, написаних ними у ХХ–ХХІ ст., виявився недовгий вік, що внаслідок зміни панівного світогляду потрібна зміна образу минулого. Дослідники, яких теоретично наставляє Захід, взагалі посилено просувають нову концепцію вітчизняної історії, покликану в такий спосіб забезпечувати історичний суверенітет і відокремлену історичну політику нових держав. У принципі постановка питання про формування власної національної історії є закономірною і першочерговою необхідною для новопосталих державних утворень, що вийшли з-під впливу метрополій та визначили курс на самостійне існування.

Як засвідчує практика, така робота пов'язана зі значними труднощами і спокусами — натягувати на себе спільне минуле, відрізати незручні історичні моменти, заглиблювати свій державницький родовід. Героїзувати його, канонізувати власних героїв і т.ін. Утім, історіописання хоча й вважається благородною справою, але воно не завжди уникає політичних прийомів. Як тут не погодитися з думкою антрополога О. Юрчука про необхідність відкритої політичної дискусії з деколонізації нашої історії. У чому полягає наше минуле, у чому його позитивна й негативна спадщина, як працювати з пам'яттю, які відносини були всередині СРСР

⁸ Там само. С. 75.

⁹ Там само. С. 87.

з іншими республіками, як працювала путінська авторитарна система і т.д.¹⁰

Відома істина: історія складається з особистих доль та втрачених можливостей. І, як влучно зазначив німецький учений М. Бреттін, це те, що з неї робить людина¹¹. Історики вже з античних часів викладали події крізь призму свого сприйняття того, що відбувається, користуючись монополією на історіюписання. Але сучасний світ має куди більші знання, незрівнянно кращі можливості розуміти, наскільки об'єктивно або спотворено подаються факти, чи заперечується очевидне і замість нього вигадується щось інше.

Мабуть, звідси й демонстрація багатьма знаними особистостями зневажливого ставлення до історії, що, зокрема, знайшло відображення у словах швейцарського історика культури Я. Буркхардта: історія взагалі найненауковіша з усіх наук, хоча й розповідає новим поколінням багато речей, які варті уваги. Ремесло, що лежить в її основі, — вибір джерел, їх аналіз та інтерпретація — містить багато небезпечних моментів. Обов'язок істориків перед суспільством — працювати неупереджено. Але це далеко не завжди виходить¹².

І не в останню чергу, судячи з усього, через те, що дослідники піддають забуттю принцип історизму, який розроблявся ще у філософських системах Дж. Віко, Вольтера, Ж.Ж. Руссо, Д. Дідро, Г. Фіхте, Г. Гегеля, А. Сен-Сімона, О.І. Герцена. Та отримав розвиток з марксистських позицій у працях нині «неформатних» К. Маркса, Ф. Енгельса і В.І. Леніна. Так, Ленін писав: «...Не забувати основного історичного зв'язку, дивитися на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище

проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитися, чим дана річ стала тепер»¹³. А Маркс і Енгельс взагалі пов'язували принцип історизму з усіма сферами існування об'єктивної реальності — природою, суспільством та мисленням. «Ми знаємо лише одну єдину науку, — зауважували вони, — науку історії. Історію можна розглядати з двох сторін, її можна розділити на історію природи та історію людей. Однак ці сторони нерозривно пов'язані; до того часу, поки існують люди, історія природи й історія людей взаємно обумовлюють одна одну»¹⁴.

Наші дні відзначені всепроникною політизацією історії, перетворенням її на важливий інструмент державної політики, зокрема настановами безпосередньо державних діячів щодо того, як з урахуванням їхнього світосприйняття оцінювати та відповідно висвітлювати ті чи інші процеси, події та факти минулих днів. Навіть історія стародавнього періоду використовується в політиці для «задавлення» минулого своїх країн. Приклад цьому — одне з найбільш дискутованих питань між Україною та Росією — про походження Давньоруської держави і те, в чий «актив» вона має бути зарахована для вкорінення своєї ідентичності, очищення її від будь-яких «родових» зв'язків¹⁵.

Вони ж, як відомо, були притаманними одній державі (імперії) — Київській Русі. Приписуючи собі те, що їй історично не належить, російська сторона прагне в такий спосіб вирішувати поточні політичні завдання і просувати їх у сучасний міжнародно-політичний контекст. Для цього панорама історичного процесу спрямовується, з неї забираються звивисті й порожисті події минулого, усуваються чи підправляються незручні деталі та факти, які не вписуються в нові теоретико-політичні концепції. У такому переінакшуванні минулого на угоду

¹⁰ «Эта война «победой» закончиться не может». Антрополог Алексей Юрчак — о том, почему Путин ненавидит Ленина и чем Россия похожа на поздний СССР. *Meduza*. 25.04.2022.

¹¹ Бреттін М. Провокационный вопрос из Москвы: кто и насколько виноват в развязывании Второй мировой войны? *ТноSMI.ru*. 20.07.2020.

¹² Буркхард Я. *Размышления о всемирной истории*. Москва: Центр гуманитарных инициатив, 2018. С. 117.

¹³ Ленин. В.И. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов? *Полн. собр. соч.* 5-е изд. Т. 1. С. 67.

¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. *Соч.* 2-е изд. Т. 3. С. 16.

¹⁵ Див., напр., Толочко П.П. *От Руси до Украины*. Москва: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына, 2020.

антиукраїнській прихильності можна вбачати продовження тієї самої радянської практики переписування історії на користь політичних віянь. Причому в найгірших варіантах комуністичної однозначності та лінійності.

Дійшло до того, що з 2014 р. з російських підручників історії почали вибірково «виграти» згадки про Україну, а після 24 лютого 2022 р. тотально прибирати з них слова «Україна», «українська держава». Лише за два місяці з цієї причини було змінено майже 15 % текстів. Тепер у підручниках можна тільки один раз згадати, що існувала Київська Русь, а далі називати її Руссю. Також лише один раз дозволяється «згадати, як ми рятували Київ, але говорити про якусь самостійність України як держави вже не можна». Все це та інше робиться на виконання настанов В. Путіна про необхідність мати «єдиний канонічний підхід до основних, фундаментальних, життєво важливих для нашої країни історичних епох».

Намагання утверджувати «єдино правильне вчення» — наочне підтвердження якраз безперервної битви за історію, яка, втім, у всьому світі ніколи не припинялася. Вона позначена лише тимчасовими перемир'ями та прихованою ворожнечею. Радянський, а за ним і пострадянські приклади свідчать, що кожна нова влада завжди починає з витравлення пам'яті про попередників та інші незручні постаті, тобто з виправлення минулого шляхом зміни насамперед політичного іконостасу. Викинутих на «звалище історії» героїв замінюють нові — знов-таки незламні патріоти й невтомні дбайливці про батьківщину і народ.

При цьому майстерність політичного жонглювання виявляється у «мистецтві» відбору «історичного матеріалу». Жертви пропаганди минулих часів перетворюються на історичні величини як підтвердження правильності нового політичного курсу. Для цього іменами повернутих героїв прикрашають вулиці, площі, військові частини, навчальні заклади, колективи, а їх самих увічнюють у пам'ятниках (останні стають обов'язковими чи не в кожному населеному пункті, як раніше статуї Леніна).

Безперечно: кожна епоха потребує співзвучних часу героїв. Їх заміна веде «до трансформації ідентичності», оскільки постає «нове колективне розуміння минулого й сьогодення», для чого «герої потрібні обов'язково національні»¹⁶. Але це має відбуватися не так, що кожна наступна влада отримує одночасно сертифікат на визначення і вшанування видатних осіб і подій на свій розсуд. Відповідно, робота з переробки історії виходить безперервною, «де «свої» і «чужі» — поняття хитке, мінливе, ця битва не закінчується. Скажуть, дякувати Богові, що вона безкровна. На жаль, часто це «авангардні бої», ідеологічна «розвідка боєм», а що там за нею піде, хто ж скаже»¹⁷.

За винятком країн Балтії, України та Польщі, решта Європи не знає практики інститутів національної пам'яті, хоча це не означає відсутності у європейців проблем із трактуванням минулого, а також з постановкою історичної освіти. Річ в іншому — у тому, що, на думку вчених, це значною мірою політизовані та ідеологізовані організації, які мають небагато спільного зі свободою наукової творчості, а орієнтовані на просування відповідних, політично забарвлених історичних концепцій та наративів як «вакцин» проти комунізму. До того ж вони є елементом цензури та своєрідним інструментом державного втручання у зміст дослідницької роботи, виконуючи у такий спосіб функції, схожі на ті, які належали компартійним ідеологічним підрозділам.

Інститути, які, здавалося б, покликані давати об'єктивні оцінки комуністичним режимам, здебільшого займаються слідством, перетворюючись на своєрідні підрозділи правоохоронних органів. Вони ініціюють рішення щодо демонтажу пам'ятників, заборони попередньої символіки, перейменування населених пунктів, вулиць та площ. Усе це обертається додатковими лініями суспільних розколів, поділом громадян на правильних і неправильних.

Такі намагання розрізати пуповину, що з'єднує з минулим, за допомогою не найкра-

¹⁶ Почепцов Г. Война и другие внешние и внутренние угрозы. *Зеркало недели*. 30.01.2022.

¹⁷ Кураев М. Битва за историю. *Нева*. 2017. С. 157.

щих практик минулого, очевидно, нагадують, що головна небезпека для політичного устрою походить від ідеологічної ерозії. А вона неминуха при ослабленні «уваги» до науково-творчої інтелігенції і, як наслідок, — до історії, літератури, гуманітарної сфери загалом. Не випадково ж письменник Ю. Нагібін зазначав у своєму щоденнику: «Це підтверджує мою давню думку про ненормальність реального життя та всевладдя літератури, яка зовсім не відтворює, не відображає, а творить дійсність. Іншої дійсності, крім літературної, немає. Ось чому наше керівництво прагне виправити літературу, а не життя. Важливо, щоб у літературі все було добре, а як було насправді, нікого не цікавить»¹⁸.

* * *

У Польщі, влада якої активно вибудовує «правильну» історію країни та народу, дуже болісно, зокрема, сприймаються дискусії на тему антисемітизму, польсько-єврейських відносин, Голокосту. Хоча антисемітизм тут був ідеологічною сполучною ланкою національної демократії, а його акценти активно присутніми у висловлюваннях ієрархів католицької церкви. Тому книжка американського історика, соціолога та політолога польського походження Яна Томаша Гросса¹⁹ про знищення поляками жителів єврейського містечка Єдвабне на північному сході Польщі в липні 1941 р., причому з документально підтвердженими фактами та свідченнями, прогнозовано викликала гостру протидію з боку державних установ. Інститут національної пам'яті взявся за її «вивчення», депутати Сейму зажадали рішучої відсічі «антипольським інсинуаціям», прокуратура допитала автора дослідження, на офіційному рівні його визнали провокаційним і таким, що показує поляків у поганому світлі.

¹⁸ Нагібін Ю.М. Дневник. В кн.: *Юрий Маркович Нагибин*. Ред. Э.А. Крылова. Москва: Рипол-Классик, 2010. С. 135.

¹⁹ Гросс Я. *Соседи. История уничтожения еврейского местечка*. Пер. В.С. Кулагинной-Ярцевой. Москва: Текст, 2002.

Зауважимо, що маса суперечок у Польщі навколо того ж таки Гросса і, власне, про відповідальність поляків за винищення євреїв точаться з 2001 р. І лише у 2019 р. польська прокуратура припинила справу стосовно цього експерта з Голокосту, який «погодився з тим, що під час Другої світової війни поляки вбили більше євреїв, ніж німці»²⁰. А коли 2018 р. польський уряд виніс на розгляд закон, який забороняє приписувати нацистські злочини полякам чи польській державі, вибухнув міжнародний скандал. Критики цього акта, який було суттєво пом'якшено внаслідок обурення, стверджували, як вказує у статті для The Telegraph Метью Дей, що «уряд намагається приховати злочини, скоєні поляками в період нацистської окупації, і перешкоджати історичним дослідженням»²¹.

Такі приклади вказують не лише на живучість, а й на активне відродження в сучасній політиці принципу: історія — це те, що відповідає національним інтересам, проголошеним сьогодні, а все решта — ревізіонізм. Отже, її призначення — служити розбудові ідеологічних конструкцій держави, обґрунтуванню легітимності режиму. Показовий у цьому сенсі факт: «У Болгарії концепція «турецького ярма» була одним із наріжних каменів сучасної історії. Але навіть наріжні камені, маючи достатньо засобів, можна зрушити у правильному напрямі. Економічно слабка Болгарія сьогодні стає дедалі залежнішою від Туреччини. Туреччина здобуває лідерські позиції не тільки в болгарській економіці, а й у ЗМІ. І тепер болгарські історики пишуть замість «турецьке ярмо» — «турецька присутність». Скільки болгар було знищено під час цієї «присутності», продано в рабство, скільки зруйновано християнських церков, сьогодні не заведено говорити»²².

Переважно цим і можна пояснити, як зазначає професор Єльського університету Т. Снайдер, зростання в міжнародному вимірі кіль-

²⁰ Дэй М. Европа «обязана» противостоять попыткам России «переписать» историю Холокоста. *InoSMI.ru*. 27.01.2020.

²¹ Там само.

²² Кураев М. Битва за историю. *Нева*. 2017. С. 138.

кості так званих «законів пам'яті»: дій урядів низки країн, спрямованих на те, щоб керувати громадським тлумаченням минулого. Такі заходи діють шляхом утвердження обов'язкових поглядів на історичні події, заборони обговорення історичних фактів або їх інтерпретацій та надають розпливчасті керівні принципи, які мають на меті самоцензуру. На початковому етапі такі закони, як правило, розроблялися для захисту правди про групі жертви. Найпомітніший приклад серед них — це закон про кримінальне переслідування за заперечення Голокосту, прийнятий у Німеччині 1995 р. Не дивно, що інші країни наслідували цей прецедент і заборонили заперечення інших історичних злочинів. Деякі прихильники свободи слова не схвалювали західнонімецького закону; інші закони такого плану, що були за ним, заперечувалися на тій підставі, що Голокост належав до особливої категорії історичних подій. Тим не менш, резюмує свої роздуми професор, «ці ранні закони можна було виправдовувати хоча б на підставі того, що вони є спробою захистити слабшого від сильнішого, а історію, що перебуває під загрозою, — від пропаганди»²³.

У другій половині 1980-х — на початку 1990-х років німецький досвід конструкції загальноєвропейського нарративу розглядався у багатьох аспектах як зразковий. Його «пропрацювання минулого», усунення «білих плям» та обговорення «темних сторінок» були не просто моральним імперативом, а й необхідною умовою успішного майбутнього розвитку суспільства. Як зауважує доктор історичних наук О. Міллер, «правильність такого підходу, здавалося б, підтверджували події у Західній Європі, де якраз наприкінці 1980-х та 1990-х років усе більше країн приходили до публічного визнання своєї власної відповідальності за Голокост, який зайняв центральне й унікальне місце в загальноєвропейському історичному нарративі. Цей підхід до пам'яті, описаний пізніше дослідниками як «космополітичний», передбачав, по-перше, переважання «критичного патріотизму», коли особлива увага приділя-

²³ Снайдер Т. Война с историей — это война с демократией. *InoSMI.ru*. 04.07.2021.

ється ганебним сторінкам національного минулого, що робить неможливим нарратив, який зосереджується на стражданнях своєї нації. По-друге, він постулює можливість створення загальних наднаціональних нарративів, що принесло популярність спільним, міжнаціональним підручникам історії та іншим схожим проектам»²⁴.

Однак цей консенсус під тиском нових членів ЄС зруйнувала східноєвропейська культура з її «історією двох тоталітаризмів», за якою злочини нацизму урівнювалися зі злочинами комунізму, а ГУЛАГ з Голокостом. Відповідно до неї, «в ролі головної, якщо не єдиної жертви виступала саме своя нація, і націоналізм був стрижнем цієї політики пам'яті»²⁵. Така історична політика у новій інтерпретації перетворилася на частину політики як такої — на внутрішній і міжнародній арені. І зводиться до агресивного утвердження «гідності», «травматичного досвіду», домагання переваг чи компенсацій за минулі несправедливості, захисту зневажуваних почуттів»²⁶.

Саме звідси корені незвичайної активності країн Східної Європи у продукуванні законодавчих актів, що ставлять під заборону спроби заперечити певну інтерпретацію, запропоновану національними нарративами. Вони активно та витончено експериментують як з традиційними формами (музеї, підручники, меморіали), так і з новими інституціями (інститути національної пам'яті, «комісії правди», комісії з підрахунку шкоди від окупації тощо)²⁷.

Принагідно зауважимо, що тема компенсацій в останні роки набула нового поширеного звучання. У Латинській Америці, Африці, Азії, країни яких почали виставляти рахунки своїм колишнім колоніальним господарям за їх пограбування. А що все це було 200–300 років тому, жодного значення для самого змісту пи-

²⁴ *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы*. Под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге. С. 9.

²⁵ Там само. С. 10.

²⁶ Там само. С. 11–12.

²⁷ Там само. С. 13–14.

тання не має. Грабували? Знищували? Тепер, як мінімум, публічно розкажіться, допомагайте фінансово. Те, що низка франкомовних країн Африки домоглися повернення на свої території раніше вивезених рідкісних музейних експонатів, — лише перші спроби «репарацій за принизливе минуле». Тепер найбільша іспаномовна держава світу Мексика (137 млн населення) вирішила нагадати Іспанії про «200 років колоніального гноблення й пограбування країни ацтеків та майя». Подібний досвід, нагадаємо, вже є у корінного населення в Австралії та Новій Зеландії, а також частково в Канаді, де багато чого роблять для поліпшення матеріального становища індіанців, полінезійців та інших аборигенів²⁸.

Своє розширене тлумачення «законів пам'яті» у вигляді створення та запровадження офіційного історичного нарративу — єдиного державного підходу до історичної просвіти, контрпропагандистських заходів, профілактики «фальсифікації історії» демонструє Росія. У центрі її політики — уславлення досягнень радянської епохи, передусім перемоги у Другій світовій війні. Варто лише погортати книги, об'єднані під загальною назвою «Міфи про Росію», відомого в російських історико-політичних колах В. Медінського і багато що в цьому плані стане зрозумілим. Виявляється, що, вибудовуючи «єдино правильний історичний нарратив», на цьому можна чимало заробляти²⁹. Водночас, як зазначено у доповіді «Злочин проти історії» Міжнародної федерації за права людини, яка об'єднує 178 правозахисних НКО у понад 120 країнах, «применшуються або виправдовуються масові злочини, вчинені радянським режимом, зокрема сталінський Великий терор. Нині, як пояснюють укладачі

документа, державна влада провадить агресивну політику у сфері історичної пам'яті, яка не лише маргіналізує альтернативні точки зору, а й наражає на серйозний ризик усіх незалежних істориків, публіцистів, журналістів, активістів громадянського суспільства та НУО, які працюють над темою історичної пам'яті»³⁰.

Особливу увагу з боку держави відчують вчені, які вивчають Другу світову війну. У 2014 р. в Росії було ухвалено закон проти «реабілітації нацизму», основний посыл якого полягав у тому, що Нюрнберзький трибунал виніс остаточний вердикт щодо звірств нацистів у 1930—1940-х роках. Закон містить спеціальну заборону під загрозою кримінального покарання за поширення «неправдивої інформації про діяльність Радянського Союзу під час Другої світової війни». «Іншими словами, будь-яку згадку про злочини, не засуджені в Нюрнберзі, можна прирівняти до заперечення звірств нацистів. Звичайно, — іронізує з цього приводу Т. Снайдер, — у Нюрнберзі не засуджували жодних дій Радянського Союзу, тому що Союз був серед переможців і суддів»³¹.

У цьому ж ряду — закон про боротьбу з екстремістськими висловлюваннями, недопущення отождоженню ролі СРСР і нацистської Німеччини у війні, поправки 2020 р. до Конституції РФ із заборонаю «применшення значення подвигу народу», вимогою «забезпечити захист історичної правди», а також створення у Слідчому комітеті РФ особливого відділу з «розслідування злочинів, пов'язаних з реабілітацією нацизму та фальсифікацією історії». Важливим інструментом цензури над істориками став Федеральний список екстремістських матеріалів, що з'явився у 2007 р. Наприкінці першого півріччя 2021 р. він налічував майже 5 100 публікацій. І це при тому, що, за оцінками вчених, з 2002 р. з провідних наукових журналів зникли публікації про спірні питання Другої світової війни, зокре-

²⁸ Акимущкина И. Репарации за унижительное прошлое. Почему бывшие европейские колонии требуют раскаяний от своих прежних хозяев. *Независимая газета*. 14.02.2022.

²⁹ Как важно быть историком. Российское военно-историческое общество Владимира Мединского тратит бюджетные миллиарды на создание «единственного верного» исторического нарратива. *Новая газета*. 17.02.2022.

³⁰ Курилова А. Историкам померили государственное давление. Международные правозащитники оценили новейшую историю РФ. *Коммерсантъ*. 15.06.2021.

³¹ Снайдер Т. Война с историей — это война с демократией. *InoSMI.ru*. 04.07.2021.

ма щодо вини політичної еліти СРСР у розпалюванні війни³². На виконання закону про заборону публічно ототожнювати мету й дії СРСР та нацистської Німеччини у Другій світовій війні, а також заперечувати вирішальну роль радянського народу в перемозі над фашизмом, у 2022 р. російський Кодекс про адміністративні правопорушення доповнено новою статтею, спрямованою «на недопущення ображення пам'яті захисників Вітчизни та на забезпечення правового захисту історичної правди про Велику Вітчизняну війну 1941—1945 років»³³. Додаймо до цього законодавчі акти 2022 р. про фейки, поширення «неправдивої» інформації про російські збройні сили та щодо змісту «спецоперації», і картина «свободи» наукової творчості в Росії набуде завершеного вигляду.

За спостереженнями експертів, табуйованими для наукового обговорення є цілі напрями. Під великим питанням — перспектива вивчення російсько-українських відносин та російського колоніалізму загалом, особливо з урахуванням «історичних установок» від президента РФ В. Путіна³⁴. Схоже, що за такої суспільної атмосфери навряд чи будуть написані чесні історії війни в Афганістані, новітніх воєн у Чечні чи історії імперських та радянських депортацій. Російським дослідникам, які все ж беруться за тему війни, краще оминати увагою пакт Молотова—Ріббентропа, події в Польщі у вересні 1939 р., історію колабораціонізму, життя на окупованих територіях, особливо блокаду Ленінграда. І, зрозуміло, російсько-українську війну. Точніше, писати можна, якщо є готовність дотримуватися встановлених правил і не виходити за визначені рамки. Інакше «токсичними можуть стати не лише темні сто-

рінки Другої світової, а й будь-які сучасні для історичної науки теми»³⁵.

Монополізація історичного дискурсу, яка відбувається в РФ, не обмежується рамками власне однієї Росії. Активно використовується те, що Джейд МакГлінн, керівник науково-дослідних програм і голова центру досліджень Росії та Євразії у Товаристві Генрі Джексона, називає дипломатією пам'яті для зміцнення російського впливу через просування селективного погляду на радянське минуле: «Дипломатія пам'яті — це форма публічної дипломатії, за якої держави чи політичні групи намагаються покращити свої зовнішні зв'язки та репутацію, експлуатуючи практики вшанування своїх героїв. Ця сама мета досягається, коли свій «наратив» про історію навмисне компліментарно переплітається з історичним «наративом» іншої держави. На відміну від воєн пам'яті, що полягають у критиці альтернативних, які зазвичай засуджують Росію, точок зору на історію, дипломатія пам'яті — це інше. Вона заснована на позитивному просуванні точки зору Росії, створенні у сфері історичної пам'яті союзників, а не ворогів»³⁶.

У реалізації дипломатії пам'яті російська держава застосовує велике різноманіття практик, які мають тиражувати її і на російську діаспору в колишніх радянських республіках, і серед іноземних громадян, які не мають спільних історичних та культурних зв'язків з Росією. Серед них — поширення «волонтерами Перемоги» георгіївських стрічок (у 2019 р. вони вели свою діяльність у понад 90 країнах, зокрема у США), проведення акцій «Безсмертний полк» (відбувалися у 115 країнах), запровадження інших традицій вшанування пам'яті як інструментів, що дають змогу нагадати світу, що саме Росія успадкувала завойований СРСР 1945 р. статус великої держави. І світобудова, яка склалася після Ялтинської конференції, забезпечувала

³² Павленко О. Преступления против истории. Как в России устанавливается монополия на правильное прошлое. *Новая газета*. 14.07.2021. № 74.

³³ Дума приняла в первом чтении проект о штрафах за отождествление СССР и нацистской Германии. *Коммерсантъ*. 22.02.2022.

³⁴ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Kremlin.ru*. 12.07.2021; Обращение В. Путина к гражданам России. *Kremlin.ru*. 21.02.2022.

³⁵ Мартынов К. Повелители истории. Новое назначение Мединского и грядущее «дело историков». *Новая газета*. 31.07.2021.

³⁶ Макглинн Дж. Россия использует дипломатию памяти, чтобы «экспортировать» именно свою версию прошлого. *InoSMI.ru*. 03.07.2021.

світовий порядок, зокрема тому, що з Москвою як столицею великої держави мали обговорювати і вирішувати всі важливі проблеми.

Згідно з логікою Кремля, заперечення ялтинської системи рівнозначне запереченню жертв Радянського Союзу та його вирішального внеску в розгром фашизму. Просуваючи такий історичний наратив, Росія, крім іншого, грає на поглиблення наявних розбіжностей між західними країнами. «Створюючи враження, що російський історичний виклад і способи досліджувати пам'ять дедалі розповсюдженіші і популярніші в цілій низці країн, російські політики та офіційні особи, — підсумовує Джейд МакГлінн, — можуть показати внутрішній аудиторії, що вони знайшли союзників у «війні проти історичних фальсифікацій». Їхня мета — показати, що Росія відновлює історичну правду по всьому світу»³⁷. За яку, до того ж, бореться не так влада, як активна громадськість. Адже за монополізацією історичного дискурсу номінально стоять недержавні чи громадсько-державні об'єднання. Так, у 2009 р. розпочала роботу Комісія при Президенті Російської Федерації з протидії спробам фальшування історії на шкоду інтересам Росії; у 2012 р. В. Путін підписав указ про створення громадсько-державної організації «Російське військово-історичне товариство». Того ж, 2012, року університети, академічні установи, музеї та медіакомпанії відновили Російське історичне товариство, яке існувало за царських часів. У 2021 р. з'явилася Комісія з історичного просвітництва, до якої, зокрема, увійшли представники адміністрації президента, Радбезу, Генпрокуратури, МЗС, МВС, Міноборони та ФСБ.

Своїми історичними наративами Росія переслідує стратегічні цілі: по-перше, зміцнити єдність та ідентичність країни, адже інші точки зору на російську історичну науку прирівнюються до атак на саму Росію, її народ та культуру; по-друге, власною концепцією історичної правди показати, яким має бути світовий порядок — таким, яким він став після Ялтинської конференції. А Москва, як і раніше, має

сприйматися як ключовий світовий гравець та обов'язковий учасник вироблення підходів до розв'язання глобальних проблем. Хоча, за твердженням О. Фененка, «парадоксальним чином Росія через 76 років після перемоги у Великій Вітчизняній війні опиняється в ситуації, що нагадує епоху, яка передувала їй»³⁸.

Спроби обстоювати історичний концепт, згідно з яким Росія успадкувала завойований у 1945 р. Радянським Союзом статус великої держави, диктуються не лише тим, що після 1991 р. склалася однополярна світова система на чолі з США. Вона фактично себе вже вичерпала. Ф. Фукуяма констатує, що «пік американської гегемонії тривав менш як 20 років — від падіння берлінської стіни у 1989 р. до фінансової кризи 2007—2009 рр. На той час країна панувала в багатьох сферах влади — військовій, економічній, політичній та культурній. Кульмінацією американського панування стало вторгнення до Іраку 2003 р., коли вони розраховували переробити не тільки Афганістан (куди вторглися за два роки до цього) та Ірак, а й увесь Близький Схід. А тепер світ повертається до свого звичного стану багатополярності: Китай, Росія, Індія, Європа та інші центри набирають сил порівняно з Америкою»³⁹.

Підйом нових держав неминуче ставить питання ревізії усталеного світового порядку. Американська гегемонія на 30 років відтермінувала цю перспективу, але щойно США почали втрачати частину своїх ресурсів, регіональні країни наважилися на вихід з тіні. Серед них — держави-ревізійністи, які вимагають ліквідації наявного порядку та заміни його на щось принципово нове. Їхня логіка полягає в тому, що «міжнародне право змінювалося протягом усієї історії, і чому б не переписати його ще раз. Саме держави-ревізійністи, — нагадує О. Фененко, — зламали попередні світові порядки: революційна Франція — вестфаль-

³⁷ Там само.

³⁸ Фененко А.В. После сверхдержав. Подъем стран, претендующих на лидерство, ведет к ревизии мирового порядка. *Независимая газета*. 31.10.2021.

³⁹ Будущее американской мощи: Френсис Фукуяма о конце гегемонии США. *Новости* N. 19.08.2021.

ський, Німеччина — віденський, Німеччина, Італія, Японія — версальський. Можливо, що і наш ялтинсько-постдамський порядок буде ліквідовано ревізіоністами, які не вписуються в систему»⁴⁰. Показовим прикладом атаки на неї може бути заява президента Туреччини Р. Ердогана про те, що доля людства не повинна бути залишена на милість держав, які перемогли у Другій світовій війні. Альтернативою, на думку турецького лідера, має стати розширення прав усіх членів ООН до прав п'яти постійних членів Ради Безпеки. На практиці це означає або визнання за рішеннями Генасамблеї ООН обов'язкового характеру, або надання всім членам ООН права вето на ухвалення будь-яких рішень, що, звичайно, поставить під сумнів її роботу⁴¹.

З огляду на безліч цих факторів Росія і намагається запропонувати ширший погляд на світ — крізь свою концепцію історичної правди, позиціонувати себе в ролі її захисника і союзника тих, хто виступає «проти історичних фальсифікацій». За іронічним зауваженням Д. МакГлінна, «тон подібний до високого месіанства, проте будь-якому проповіднику потрібні новонавернені, щоб виправдати свою справу»⁴². Завдання непросте, враховуючи, що культурні та історичні війни ведуться за багато країн і в багатьох країнах. Кожна з яких, своєю чергою, захищається від використання проти неї історії як політичного інструменту й одночасно бачить у ній той самий інструмент, але вже власної політики — внутрішньої та міжнародної.

Приклад таких двох ключових світових гравців, як Китай та США, також є наочним підтвердженням цього. У листопаді 2021 р. на пленумі ЦК КПК, який за своїм значенням оцінюється як рівнозначний пленумам, що відбулися в 1945 і 1981 рр. (у першому випадку

засідання допомогло Мао Цзедуну посилити особисту владу, у другому — Ден Сяопін проголосив, що культурна революція, затіяна Мао, була помилкою), розглядалася історія партії, а по суті — країни. Йому передувала серйозна дискусія щодо того, що вважати найбільшими здобутками Китаю. Це було пов'язано з тим, що Пекін зіштовхнувся з низкою викликів на світовій арені, енергетичною кризою та створенням США міжнародної антикитайської коаліції, що могло поставити під удар китайського лідера Сі Цзіньпіна. Компартія вирішила перевести дискусію в позитивне річище, зосередитися на головних досягненнях — країну виведено з бідності, побудовано середньозаможне суспільство, досягнуто його консолідації, запропоновано нові моделі розвитку не лише Китаю, а й світу, а Сі продовжує політику своїх попередників. Наприклад, Ден казав, що треба дозволити деяким людям збагатитися першими. Але він говорив і про загальне процвітання як кінцеву мету. Саме це й робить зараз Сі⁴³.

Проте газета *The Wall Street Journal* розглядела у спробі сформувані правильний підхід до історії націленість на те, щоб замилити правду про періоди, коли партію розхищували конфлікти і коли вона припускалася грубих прорахунків. Як підтвердження цієї тези вказується на те, що сам Сі Цзіньпін піддав ревізії історичні документи і видалив цитати Дена, де той попереджав про небезпеку одноосібного правління⁴⁴. Очевидно, не в останню чергу з урахуванням посилення його власного культу особи під гаслом, що саме Сі Цзіньпін захищає корінні інтереси народу і це символізує новий розвиток Китаю. Та й президент США Джо Байден вважає очільника КНР (як і президента Росії) прихильником автократії. За словами американського лідера, глава Китаю запевняв його, що демократія «не може працювати»⁴⁵.

⁴⁰ Фененко А.В. После сверхдержав. Подъем стран, претендующих на лидерство, ведет к ревизии мирового порядка. *Независимая газета*. 31.10.2021.

⁴¹ Там само.

⁴² Макглинн Дж. Россия использует дипломатию памяти, чтобы «экспортировать» именно свою версию прошлого. *ИноSMI.ru*. 03.07.2021.

⁴³ Скосырев В. Компартия переводит стрелку на историю в интересах Си Цзиньпина. *Независимая газета*. 19.10.2021.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Байден: Владимир Путин и Си Цзиньпин ставят на автократию. *Коммерсантъ*. 22.07.2021.

Щодо ставлення до історичного минулого власне в США, то для його переоцінки Дональд Трамп у листопаді 2020 р. створив президентську консультативну Комісію 1776 року⁴⁶, завданням якої було визначено просування патріотичних цінностей у навчальних закладах та протидію «спотворенню історії». Т. Снайдер зазначає, що «Доповідь про 1776 рік» було зроблено у відповідь на «Проект 1612», цю спробу поставити історію рабства в центр національного нарративу в США⁴⁷. На його думку, він «повторює логіку російської політики пам'яті, спочатку визнаючи історичне зло, потім шокує, принижуючи його значення. Так, рабство згадується в ньому лише як один із численних «викликів американським принципам», до списку яких також входили і «прогресивізм», і «політика ідентичності» і т.д. Рабство в Америці було визначено як «заперечення базових американських принципів» та «спробу заміни їх теорією групових прав», які, як стверджують автори, «є прямими попередниками деяких деструктивних теорій, які сьогодні розділяють наш народ і розривають єдину тканину нашої країни»⁴⁸.

Навесні 2021 р. законодавці республіканських штатів запропонували десятки законопроектів, покликаних контролювати американське розуміння минулого. До середини року п'ять штатів (Айдахо, Айова, Теннессі, Техас та Оклахома) ухвалили закони, які обмежують обговорення історії у школах. У Флориді видали керівні принципи з таким самим змістом. Законодавчі збори ще 12 штатів розглядають закони про історичну пам'ять. У сукупності вони закликають вчителів до самоцензури на основі лише того, що учні «можуть відчувати або сказати, що вони відчувають». Закони про пам'ять віддають цензуру самим учням та їх-

нім батькам. Для білих людей в Америці немає нічого незвичайного в тому, щоб висловити думку, що з ними поводяться несправедливо; тепер така думка може зупинити урок історії⁴⁹. Закони пам'яті, як зазначив учений, виникають у момент «культурних шоків», коли політики раптово починають виступати проти «ревізійністських» вчень. У Росії ймовірно ревізійністи — це люди, які критикують Сталіна або чесно пишуть про Другу світову війну. У Сполучених Штатах ревізійністи — це люди, які пишуть про расове питання. В обох випадках «ревізійнізм» має тенденцію позначати ті моменти історії, які кидають виклик відчуттю «праведності» у лідерів або змушують їхніх прихильників ніяковіти⁵⁰.

* * *

Зазначені процеси та практичні рішення кидають виклик історичній науці, позбавляють її цілісності та правдоподібності, перепідпорядковують людську пам'ять інтересам поточної політики, замість неупередженого осмислення минулого пробуджують суперництво, ворожість, історичні образи. І власне всередині країн, і між державами, їхніми народами. Якщо раніше історію використовували для обґрунтування легітимності режимів, то в сучасних умовах історична політика дедалі більше розглядається як потужна зброя у протистоянні між державами. І ведеться воно аж ніяк не за допомогою комісій істориків та наукових установ. «Цього разу, — як точно зауважив німецький журналіст Штефан Корнеліус, — йдеться про переосмислення у великому масштабі, йдеться про подачу історії у дзеркалі проблем і конфліктів сьогодення, йдеться про маніпуляцію правдою... Історія стає важелем у пошуку ідентичності... Нині, коли світ втрачає лад і опору, відрив достовірних історичних фактів від їхньої пристані може завдати серйозної шкоди»⁵¹.

Виходить, що лише у відносно спокійні та передбачувані періоди людство не таке схиль-

⁴⁶ 1776 рік у назві Комісії пов'язаний з датою прийняття Декларації про незалежність США.

⁴⁷ Активісти BLM, які створили «Проект 1612», просувають ідею принципового расизму американської держави, необхідність покаяння та відмови від національної традиції.

⁴⁸ Снайдер Т. Война с историей — это война с демократией. *InoSMI.ru*. 04.07.2021.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Корнеліус Ш. Культура памяти в опасности. *InterPress*. 24.01.2020.

не до осмислення і переосмислення минулого й розуміння того, що в об'єктивній перспективі воно може бути і має бути іншим. Але починає «хворіти на історію» у переломні моменти свого буття, пов'язані зі зломом суспільних засад і зміною поколінь політиків, новими виявами конкурентного протистояння між країнами, найчастіше через перегляд наявних порядків та заявок на вагоміше право голосу у світових чи регіональних питаннях, а також боротьби за утримання раніше відвойованого права на активну участь у міжнародних справах.

Відповідно їй у суспільстві пробуджується інтерес, нерідко болісний, до того, а як було насправді. Отримують друге дихання старі та з'являються нові міфи. Зростає армія їхніх інтерпретаторів. Вчених, які прагнуть утриматися на наукових позиціях, затьмарюють популяризатори патріотичної закваски, які разом з політиками конструюють нову логіку, сенси та ідеологічні скріпи з минулого. Через війну «на злобу дня» створюється хіба що нова ідеологічна картина, замаскована під історію на запит політичного моменту. Неминуче відбувається політичне заангажування історичної науки в контексті «веління» часу та відомого постулату «історію пишуть переможці». Хоча точнішим може бути інше визначення: «ті, хто дуже хоче стати (утвердитися) переможцем».

Трактування радянської історії — наочне підтвердження цього. Втім, як будь-яка традиційна зарубіжна історіографія. У зв'язку з цим особливо важливо розуміти, враховувати всю сукупність викликів і травм, які пережило радянське суспільство за його 70-річну історію. Які «лікували» за допомогою забуття незручних фактів, а також діями за принципом «клин клином вибивають». Тобто черговими легендами чи новими травмами.

Відсутність умов для об'єктивного сприйняття людиною історії закривала їй можливість усвідомлення себе, свого призначення та майбутнього. Письменник М. Зигар висловив незвичну думку з цього приводу: «Історія, як і похід до психоаналітика, потрібна людині не для того, щоб зануритися в минуле і покопирсатися в тому, що безповоротно відійшло, а

для того, щоб налагодити відносини з власним майбутнім, побудувати можливі сценарії та не допустити очевидних помилок. Саме для цього нам потрібні психологічний та історичний досвід. Осмислення історії — це, по суті, колективний психоаналіз»⁵². Для якого необхідний «гуманістичний погляд на історію — досить новий тренд, що виник за останні два десятиліття, згідно з яким люди, суспільство, пересічна людина вперше стали предметами інтересу. Ми стали замислюватися не про те, як треба сприймати минуле, а про те, яким воно насправді було: що нам кажуть джерела, а не заангажовані історики, які знають, як ці джерела трактувати і підводять історичну базу під ідеологію режиму»⁵³.

Визнання історії політичним інструментом особливо актуалізує питання ролі й відповідальності вчених за відтворення знань про минуле, міри їх залученості у світоглядні та ідеологічні конфлікти, війни пам'яті. Враховуючи, зокрема, далеко не випадкову й зростаючу ангажованість соціальних мереж, молодіжного середовища та навіть наукових періодичних видань і релігійних конфесій. Що в підсумку підсилює політичні впливи на внутрішні політичні дискурси й відносини між країнами. Саме через це той, хто береться тлумачити історію, повинен розумітися на історії. Неупереджено дивитися на всі її сторінки, не пристосовуючись до «злободенних» політичних трендів. Наближаючи минуле до суспільства таким, яким воно було. Людство та людина приростають на історичній правді.

Звісно, в наш час дослідникам низки тем і періодів потрібна наукова сміливість для обстоювання історичної об'єктивності та подальшого «співіснування» з нею, як це не так уже й рідко трапляється, за рахунок переконаності, що суспільний поступ неможливий, якщо переважатиме практика вибіркового і пристосованого тлумачення минулого в інтересах

⁵² Стрельников А. Переболеть историей. Интервью с писателем Михаилом Зыгарем о том, как рассказывать о трагедии Бабьего Яра по-новому. *НВ*. 25.09.2021.

⁵³ Там само.

підтримання політичного дискурсу. Коли в історії суспільство має бачити лише те, що до нього доносять, без знань того, що йому з різних причин є невідомим і що воно не повинне знати. Без усієї повноти історії неможливо розраховувати на адекватне розуміння сьогодення, його викликів та перспектив. Жорстко сформульована Оруелом й перевірена життям істина настійно нагадує, що той, хто керує минулим, керує майбутнім, а той, хто керує сьогоденням, керує минулим.

Окреме й винятково важливе питання — сучасні підручники з історії. У радянській історіографії фактично до кінця 1980-х років домінувала думка про значний позитивний вплив на викладання історії й підготовку підручників з історичних дисциплін директив 1934 р. — постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про викладання історії в школах та схвалених Політбюро ЦК ВКП(б) зауважень Сталіна, Жданова і Кірова до конспектів підручників з історії СРСР й нової історії. На думку доктора історичних наук А. Артизова, самі по собі ці документи не дають підстав для їх негативної оцінки, якщо зважати на те, що в них ішлося про реорганізацію системи історичної освіти в країні, відновлення історичних факультетів в університетах, а згодом у педагогічних інститутах, з метою якісної підготовки фахівців історичного профілю, подолання хаосу у використанні численних підручників, часто сумнівного змісту, заміну їх новими посібниками, для написання яких централізовано створювалися авторські колективи. Інша справа із зауваженнями до конспектів підручників — вони передбачали жорстку цензуру, необхідність неухильного дотримання директив про те, що і як писати. Свідчили зовсім не про звичайне соціальне замовлення, а про неприховане втручання партійно-державного керівництва у власне творчий процес.⁵⁴

Тоді мало було підготувати грамотний підручник, потрібно було догодити сталінським смакам, втілити у тексті положення й ідеї, що

⁵⁴ Артизов А.Н. *Советская эпоха: актуальные вопросы истории и документального наследия*. Москва: Фонд «Связь эпох», 2021. С. 388—403.

відповідали його уявленням про вітчизняну історію. По суті, вони нагадували гамівну сорочку для тих, хто її вивчав, і тих, хто займався вітчизняною історіографією. Здавалося б, сьогодні складно уявити щось подібне, хіба що можна говорити про живучість політичної кон'юнктури, яка позначається на змістові історичної освіти та підручничової літератури. Але російська практика — наочне підтвердження реальності повернення фактично до сталінської практики. На тлі розлогих розмов про необхідність нового покоління історичних підручників без політичних нашарувань у них, справжніх конкурсів з їх підготовки, об'єктивного оцінювання напрацьованого науковцями без подальших адміністративних узгоджень текстів, щоб вони вирізнялися об'єктивністю у висвітленні минулого в усій його повноті та в сув'язі із загальним цивілізаційним поступом.

* * *

Історична риторика В. Путіна, з огляду на його практичні дії з 24 лютого 2022 р., мала на меті підготовку силового «підтвердження» винайдені ним «історичної правди». Для цього йому потрібно було привласнити низку фактів, переможні події минулого, перетворити їх на «духовні скріпи», які б «легітимізували» розв'язання війни проти України під виглядом спецоперації. Замінити об'єктивний зміст минулого та «похідного» від нього бачення російського сьогодення «правильними цінностями», зробити в цьому союзниками своє населення за допомогою достатньо простої й прийнятної для нього історичної «картини», намальованої бездоганним вождем. Та ізолювати ту невелику частину суспільства, яка дотримується власних міркувань, має критичний розум, який дозволяє обстоювати усталені історичні цінності.

Виступаючи в ролі провідника ревізіоністів пострадянського світоустрою, спекулюючи, зокрема, на темі продовження справи Петра I з повернення російських територій, стверджуючи, що «повертати і зміцнювати» — це ті базові цінності, що «становлять основу нашого

спілкування», Путін не може не розуміти (мав би усвідомлювати), що відновити СРСР, не кажучи вже про Російську імперію, неможливо. Можливо лише посилити у світі відчуття непередбачуваності Кремля, яка до того ж не сприятиме безпеці власне Росії. Проте він фанатично продовжує заявляти, що сприймає розпад Радянського Союзу як найбільшу трагедію ХХ ст. І фактично бачить себе продовжувачем політики Сталіна, який імперію знову зібрав, підтягнув і стягнув після того, як вона зазнала краху після 1917 р. Про що з гордістю заявляв В. Молотов: ми зі Сталіним досягли головної мети — відновили Росію⁵⁵.

Розв'язання війни Путін теж обґрунтував повторюванням тез «історичної правди» та «натягуванням» її на українсько-російські відносини. Вторгнення пояснив у тому числі необхідністю «денацифікації» України. Дослідники історії нацизму в різних країнах світу назвали таке використання терміна історичною помилкою, викривленням історії та підміною понять для виправдання агресії. Так, П. Шапіро, представник музею Голокосту у Вашингтоні, зауважує, що це дуже конкретний термін, який характеризує конкретний період в історії. В його основі лежить фашизм — ідеологія, що ґрунтується на диктаторській формі правління з авторитарним вождем. Зазвичай фашисти звертаються до минулого і прославляють його. Гітлер говорив про велич Фрідріха Великого та авторитаризм Пруссії. Нещодавно ми почули деякі думки про велич Російської імперії... Це дуже типові заяви про те, що «ми нація, яка має право на більше».

Звинувачуючи Путіна в історичних фальсифікаціях, провідні вчені, які досліджують питання геноциду й нацизму, заявили: лицемірна риторика російської влади не підтверджується фактами. У тому числі щодо захисту людей, які «протягом восьми років піддаються знущанням і геноциду з боку київського режиму

на Донбасі». Така «риторична стратегія» з метою виправдати неприйнятну війну, застерігають науковці, дуже небезпечна і несе реальну загрозу демократії. Путін використовує ці емоційно заряджені терміни, щоб заручитися підтримкою населення, щоб воно легше сприймало те, що відбувається. Він начебто рятує від «екстремістів та нацистів».

Насправді ж Путін ніяк не може змиритися з тим, що Україна — незалежна держава, а не уламок імперії, повнокровна нація. І фактично вдався не лише до війни, а й до геноцидної політики. Тому лише серйозна поразка Росії може позбавити наступні покоління від путінських загроз завоювання України, під які підводиться спотворена ним історична основа. А це, як зауважив Т. Снайдер, «максимальне торжество волі над думкою. Називати фашистами інших, будучи фашистом, — у цьому полягає основа путінського методу. Американський філософ Д. Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «шизофашизм». В українців є елегантніше визначення — вони називають його «рашизмом»⁵⁶.

З провалом путінських планів на «українському фронті» зазнала історичних коректив і його риторика. Виявляється, що Росії вже доводиться протистояти всьому Заходу, до того ж на двох фронтах: на воєнному, щоб знову збирати і повертати одвічно російські землі, які були «бездумно розтринькани», боронити російський народ, який на них проживає, і на культурному — захищати «русский мир», який дозволяє зберегти російську культуру та самоідентифікацію.

Вже сама така постановка питання, яка виходить за межі України, диктує необхідність поєднання зусиль демократичного світу для недопущення того, що зазнало людство в часи Другої світової війни.

⁵⁵ Чуев Ф.И. *140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина*. Москва: Родина, 2020.

⁵⁶ «Мы должны сказать это вслух: Россия — фашистское государство» Так считает Тимоти Снайдер — американский историк, автор книг о фашизме и тоталитаризме. *Медуза*. 21.05.2022.

Volodymyr M. Lytvyn

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

HISTORY: “A COMMON SCIENCE” OR A TOOL
OF POLITICS THE EXTREME MANIFESTATION OF WHICH IS WAR?

The article is devoted to establishing a connection between political practices and history and, accordingly, the politicization of historical research, reassessment of the past in terms of its perceptions by politicians, their understanding of the principles of state building, as well as the course of their countries in regard to domestic and foreign policy. Based on this point of view, the author raises the topic of historical sovereignty of new states, establishing additional institutions for such work, which become independent actors in historical policy, promoting their concepts of the past with its heroes. Attention is drawn to the blurring of the German experience of constructing a pan-European narrative with the “elaboration of the past”, eliminating “blind spots” and talking about “dark pages” under the pressure of Eastern European culture with its “history of two totalitarianisms”. The practice of applying the “laws of memory” and historical narratives of Russia and the United States, historical discourses of other countries, in particular, China are analyzed. On this basis, it is concluded that the time when the world is “ill with history” challenges historical science and especially highlights the role and responsibility of scientists to reproduce knowledge about the past, the extent of their involvement in ideological and worldview conflicts as well as wars of memory, and requires special attention to the content of modern history textbooks. Given the development of events after February 24, 2022, the author points to the fact that the war against Ukraine has been the extreme manifestation of exploitation of history as a tool of politics by the Russian government.

Keywords: state policy, historical memory, politicization of historical knowledge, laws of memory, historical narratives, monopolization of historical discourse, revisionist states, history as collective psychoanalysis, responsibility of scientists, modern history textbooks.